

Agnieszka Patalong <https://orcid.org/0009-0001-5055-228X>

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Polska
agnieszka_patalong@wp.pl

Polisemia wyrazu *jo* w gwarze chełmińskiej

Polysemy of the word ‘*jo*’ in the Chełmno dialect

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie gwary chełmińskiej, a w szczególności zilustrowanie występowania wyrazu *jo* w komunikacji werbalnej wśród użytkowników języka polskiego. W tekście omówiono gwarę na podstawie literatury przedmiotu, scharakteryzowano również ziemię chełmińską i wskazano jej lokalizację w celu ustalenia terenu, na którym spotyka się gwarę chełmińską u lokalnej społeczności. Podjęto próbę dokonania odpowiedzi na pytanie, czy społeczeństwo polskie jest świadome występowania tego terminu, a także tego, w jakich sytuacjach może być on stosowany. Starano się pozyskać odpowiedź na to, czy respondenci potrafią określić region Polski, w którym fraza ta jest znana i używana najczęściej. Metodą wykorzystaną do badania był sondaż diagnostyczny. Badanie osadzono w technice ankietowania, natomiast jako narzędzie posłużył autorski kwestionariusz ankiety.

Słowa kluczowe: gwara, *jo*, ziemia chełmińska

Abstract

The aim of this article is to present the Chełmno dialect and to illustrate the occurrence of the word ‘*jo*’ in verbal communication among Polish language users. The dialect was discussed based on the literature on the subject. The Chełmno land was also characterized and its location was indicated in order to determine the area where the Chełmno dialect can be found among the local community. An attempt was made to answer the question whether Polish society is aware of the existence of this term, as well as in what situations it may be used. Attempts were made to find out whether respondents could identify the region of Poland where this phrase is known and used most often. The method used for the study was a diagnostic survey. The study was based on a survey technique, and an original survey questionnaire was used as a tool.

Keywords: dialect, ‘*jo*’, Chełmno Land

Wstęp

W minionych latach zauważalny był rosnący trend definiowania własnej tożsamości poprzez identyfikację z lokalną społecznością. Jako że język stanowi konstytutywny element wspólnoty, różnice wynikające z regionalnego zróżnicowania zaczynają odgrywać istotną rolę. Aby dokonać ich opisu, w dziedzinie językoznawstwa polskiego stosuje się różne terminy, takie jak: *gwara*, *dialekt* oraz – w kontekście pojedynczego elementu językowego – *regionalizm* (Wronicz, 2016: 53–60).

Do napisania niniejszego artykułu skłonił mnie fakt powtarzającej się i wszechobecnie używanej partykuły *jo* w województwie kujawsko-pomorskim, gdzie w mowie potocznej lokalnej społeczności wspomniana cząstka występuje jako element składowy szeregu związków wyrazowych.

Okazuje się jednak, że to krótkie słowo spotykane jest nie tylko w wymienionym województwie, lecz także w kilku innych częściach Polski, chociażby na Śląsku. Rzeczywiście, *jo* jest stosowane w wielu sytuacjach. Może służyć do wyrażania podziwu: *A, jo! Rzeczywiście ślicznie wyglądasz w tej sukience. Jo* używane jest także wówczas, gdy nie daje się czemuś wiary (niedowierzenie): *Jo? Naprawdę tak powiedział?.* Może także służyć do wyrażenia zgody z kimś/czymś: *Jo, muszę ci przyznać rację; No, jo, masz rację; Jo, niech będzie – zgadzam się.*

Krótko o gwarze

Gwary i dialekty należą do terytorialnych odmian języka. Kształtowały się one na przestrzeni wieków i obecnie wymienia się dialekty, takie jak: kaszubski¹, małopolski, mazowiecki, wielkopolski i śląski. Różnice między językiem ogólnym a gwarami ludowymi są dziedzictwem historii i kultury, a dotyczą przede wszystkim wymowy, słownictwa oraz odmiany wyrazów (Kurek, 2004–2005: 227).

Kwiryna Handke (2021: 376) podaje, że gwarą nazywa się podrzędną w stosunku do dialektu mowę ludności wiejskiej niewielkiego obszaru (na przykład wsi). Definicja wskazana przez Witolda Doroszewskiego ukazuje gwarę jako „mowę ludności zamieszkującej miejscowość nie zajmującą w kraju dominującego stanowiska pod względem kulturalnym” (Doroszewski, 1958–1969). Gwara jest przedstawiana jako odmiana języka używana na określonym terenie, charakteryzująca się specyficzną wymową, wybranymi cechami gramatycznymi i doбором słownictwa. Różni się ona od języka ogólnopolskiego i języka mieszkańców sąsiednich wsi słownictwem i formami gramatycznymi (Kocurek, 2014: 47).

Gwary sięgają korzeni ojczystej mowy, dając poczucie swojskości, osadzenia w regionie i miejscach bliskich człowiekowi. Iwona Nowakowska-Kempna (2023: 23) wskazuje, że gwara stanowi język codziennej komunikacji, porozumienia i zrozumienia siebie

¹ Dialekt kaszubski został uznany za pełnoprawny język (zgodnie z ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 823).

oraz otoczenia. Jest również elementem zaspokajania elementarnych potrzeb człowieka, a zatem potrzeby bezpieczeństwa, akceptacji i samorealizacji.

Gwarę chełmińską można określić jako gwarę przejściową, ponieważ zawiera ona cechy kujawskie (wielkopolskie), jak i mazowieckie ze względu na kolonizację z Wielkopolski i Kujaw, a także z uwagi na administracyjny związek z Mazowszem. Przede wszystkim występuje krzyżowanie się różnych izoglos². Ze względu na dwie podstawowe cechy, czyli fonetykę międzywyrazową i mazurzenie, gwara chełmińska łączy się głównie z macierzystymi Kujawami i szerzej z dialektem wielkopolskim. Cechują ją (Urbańczyk, 1984: 15):

- brak mazurzenia – rozróżnia się szereg spółgłosek dźwiękowych *sz, ż, cz, dz* i przedniojęzykowo-zębowych *s, z, c, dz*, na przykład *pszennyj*;
- w przeszłości (i obecnie) występuje fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca, jednakże ekspansja dialektu mazowieckiego spowodowała rozszerzenie się fonetyki międzywyrazowej nieudźwięczniającej, na przykład: *mielim* (mieliśmy), *cut nad Wisłu* (cud nad Wisłą).

W gwarze chełmińskiej samogłoski pochylone ulegają silnemu ścieśnieniu i zrównują się w wymowie z odpowiednimi samogłoskami wyższymi, czyli (Mosakowski, 2013: 145):

- *a* pochylone wymawia się jako *o*, na przykład: *dziod, kwos, znok, gniozdo, suknio, mieszko, zostol, wiedziol*; od czasów Nitscha³ rozszerzała się jednakże wymowa *a* pochylonego jako *a*, na przykład: *białemy* (nie *biołemy*) – białymi, *siedział* (nie: *siedziol*);
- *e* pochylone wymawiane jest *i/y*, na przykład: *chlib* (chleb), *bidak* (biedak), *mlika* (mleka); często w końcówkach, między innymi w 3. os. lp. czasu teraźniejszego, na przykład *nie marnuji* (nie marnuje), *kosztuji* (kosztuje);
- pochylone wymawia się jako *u*, na przykład *do mócenia* (do młócenia).

Samogłoska nosowa przednia *ę* wymawiana jest tak jak w języku ogólnopolskim, na przykład *dziesięć* (dziesięć), *wiency* (więcej).

Z Kujawami gwarę chełmińską łączą następujące cechy:

- brak mazurzenia oraz częściowo fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca;
- wąska artykulacja samogłosek pochylonych;
- występowanie zwrotów typu: *we wodzie, we więzieniu*;
- końcówka *-ma* w formach 1. os. lmn. czasu teraźniejszego, na przykład *jesteśma*.

Chełmno i ziemia chełmińska

Gabriela Mazur (1991: 3) w swojej krótkiej, ale dobrze znanej lokalnej społeczności, pracy pisała: „Unosi się czerwoną bryłą nad kłębowiskiem zieleni, wysoko na dziewięciu wzgórzach położone – Chełmno *Perła Wisły*”.

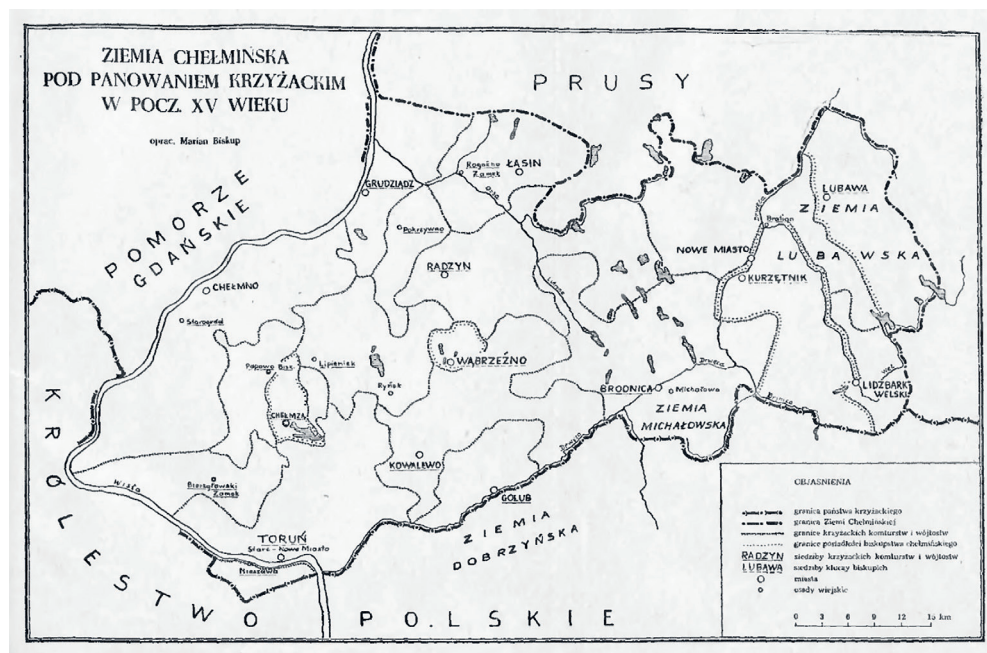
² Izoglosa to linia na mapie oznaczająca zasięg terytorialny jakiejś cechy językowej.

³ Kazimierz Ignacy Nitsch – polski językoznawca sławista, historyk języka polskiego, dialektolog, założyciel Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego. W latach 1919–1958 redagował czasopismo „Język Polski”, natomiast w 1901 roku rozpoczął badania dialektologiczne na Kaszubach. Był również prezesem Polskiej Akademii Umiejętności.

Według legendy miasto *Culm*, czyli Chełmno, zostało założone w 577 roku. Jest ono jednym z najstarszych grodów nad dolną Wisłą, istniejącym już w X wieku. Od zawsze pełniło funkcję historycznej stolicy ziemi chełmińskiej. Pierwsza pisemna wzmianka o Chełmnie według niektórych źródeł pochodzi z dokumentu króla Bolesława Szczodrego z 1065 roku (Grzeszna-Kozikowska, Soborska-Zielińska, 2000: 3).

Początkowo miasto, a właściwie osada obronna, znajdowało się u podnóża Góry św. Wawrzyńca w miejscowości Kałdus. Liczne najazdy pruskie zniszczyły jednak piastowski gród, który po przybyciu Krzyżaków został przeniesiony. W 1244 roku wielki mistrz zakonu krzyżackiego van Balk nadał miastu przywilej lokacyjny, określający jego formy organizacyjno-prawne, dzięki czemu Chełmno otrzymało prawa miejskie. W 1397 roku rycerstwo chełmińskie założyło Towarzystwo Jaszczurcze – organizację świadczącą o wzmożonej aktywności rycerstwa ziemi chełmińskiej. W bitwie pod Grunwaldem walczyli, dowodzeni przez Mikołaja z Ryńska (chorążego ziemi chełmińskiej, współzałożyciela Związku Pruskiego), również rycerze z Chełmna (Białuński, 2010: 3).

Współcześnie miasto leży na terenie województwa kujawsko-pomorskiego, gdzie znajduje się siedziba powiatu chełmińskiego. Chełmno należy do tych nielicznych miast, które z okresu średniowiecza, czyli czasów swojej świetności, zachowały nie tylko układ urbanistyczny, lecz także prawie wszystkie monumentalne budowle (Chrzanowski, Kozłowski, 1991: 33).

Rysunek 1. Ziemia chełmińska w XV wieku

Źródło: *Dzieje ziemi chełmińskiej*, b.r.

Ziemią chełmińską (łac. *terra culmensis*) od początku XIII wieku nazywano obszar usytuowany pomiędzy trzema rzekami: Drwęcą, Wisłą i Osą. Wschodnia granica tego obszaru biegła linią rzeki Lutryny. Od drugiej połowy XIII wieku do ziemi chełmińskiej zaliczać zaczęto także tzw. ziemię lubawską. Włączony do ziemi chełmińskiej został również obszar na prawym brzegu Osy wokół miasteczka Łasina. Historia wskazuje, że w 1317 roku przyłączono do niej też małą ziemię michałowską, położoną naprzeciw Brodnicy na Lewym brzegu Drwęcy (Goliński, 2017: 3). Ulokowanie ziemi chełmińskiej na mapie ilustruje rysunek 1.

Ziemia chełmińska ma istotne znaczenie historycznie nie tylko dla obszaru obecnego województwa kujawsko-pomorskiego, lecz także dla całej Polski. Ziemia chełmińska jest bowiem rdzennym terytorium początków państwa krzyżackiego, a jego stosunki z Polską przez kilka setek lat kształtowały historię tej części Europy. Zachowane do dziś podstawowe elementy dziedzictwa kulturowego regionu powstały głównie w okresie krzyżackim. Ziemia chełmińska jest najbogatszym w zabytki regionem województwa kujawsko-pomorskiego (*Ziemia chełmińska*, b.r.).

Jo w lokalnych nazwach

W Kujawsko-Pomorskiem *jo* jest używane nie tylko przez lokalną społeczność w mowie potocznej. To swoiste słowo, będące częścią miejscowej gwary, przenika do różnych aspektów życia społecznego i zawodowego, nadając specyficzny charakter i koloryt komunikacji użytkowników języka. *Jo* jest często używane przez mieszkańców Kujaw i Pomorza w codziennych rozmowach, jednak jego rola nie kończy się na prywatnych konwersacjach. W 2015 roku założone zostało Stowarzyszenie NIJO⁴, które prowadziło działania na rzecz społeczności lokalnej w Chełmnie, kultury, rozwoju i promocji miasta. Nazwa tej organizacji wywodziła się od dwóch słów: *ni* i *jo*, czyli lokalnych odpowiedników słów „nie” i „tak”. Stowarzyszenie NIJO wspierało lokalną społeczność poprzez angażowanie się w różnorodne inicjatywy mające na celu poprawę jakości życia mieszkańców regionu. Dzięki swojej nazwie, która odzwierciedlała lokalną specyfikę językową, stowarzyszenie zyskiwało sympatię i zaufanie mieszkańców Chełmna. Nazwa „NIJO” symbolizowała równowagę oraz podejście organizacji do rozwiązywania problemów. Wyrażenie *jo*, obecne nie tylko w języku, lecz także w gospodarce i codziennym życiu regionu, jest symbolem chełmińskiej tożsamości. To dowód na to, jak głęboko zakorzenione tradycje językowe wpływają na różne aspekty funkcjonowania społeczności, wzmacniają więzi i poczucie wspólnoty wśród mieszkańców.

Jako przykład wykorzystania *jo* w nazwie produktu można wskazać wino, pochodzące z powstałej w 2017 roku Winnicy Kurkocin. Jej właściciele postanowili nadać produkowanemu przez siebie trunkowi nazwę „Jo!” (rys. 2).

⁴ Stowarzyszenie NIJO zamknęło swoją działalność w kwietniu 2023 roku.

Rysunek 2. Wino Jo! pochodzące z Winnicy Kurkocin

Źródło: *Winnica Kurkocin*, <https://winnicakurkocin.pl> [dostęp: 5.03.2024].

Decyzja nie była przypadkowa i miała zakorzenie w gwarze miejskiej. Nadania takiej nazwy jednak nie należy traktować jako zabiegu marketingowego. Jest to symboliczny gest właścicieli. Winnica poprzez wybór nazwy podkreśla swoją rolę w lokalnej społeczności – nie tylko jako producenta, lecz także jako uczestnika lokalnej kultury.

Badania własne

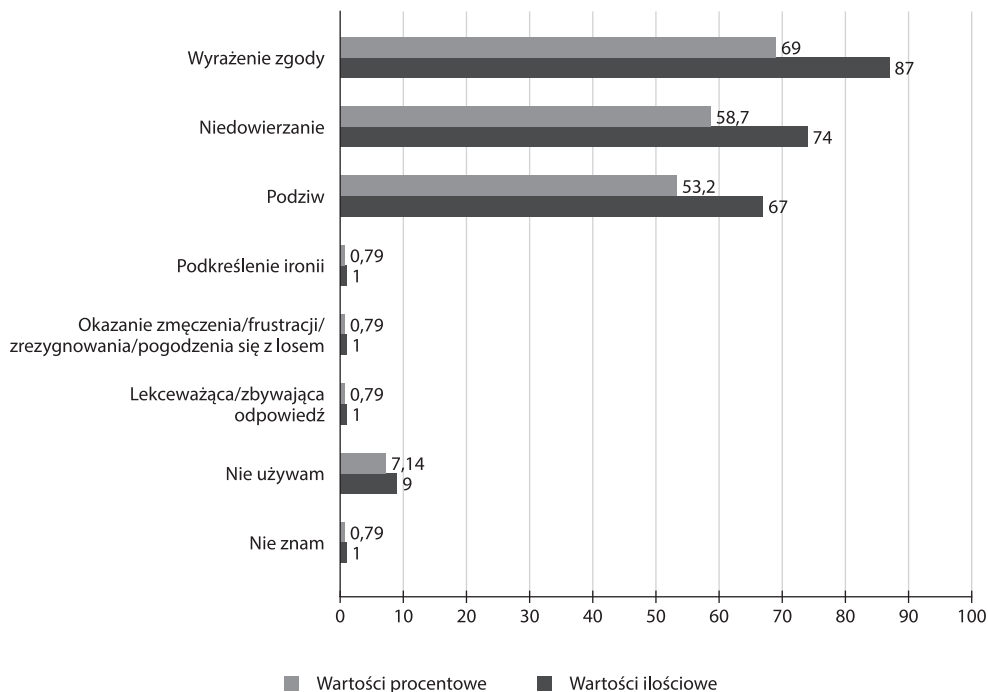
W artykule podjęto próbę przeprowadzenia badania dotyczącego stosowania zwrotu *jo*. Jego celem jest sprawdzenie, czy badana społeczność jest świadoma tego terminu, a także tego, w jakich sytuacjach go używa, oraz czy potrafi określić region Polski, w którym to słowo jest szczególnie powszechne. Do badania wykorzystano sondaż diagnostyczny, decydując się na użycie techniki ankietowania. Jako narzędzie posłużył autorski kwestionariusz ankiety. Grupę badawczą stanowiło 126 osób – mieszkańców Polski.

Ankieta zawierała tylko dwa pytania – jedno zamknięte, w którym możliwe było wskazanie więcej niż jednej odpowiedzi, a drugie – otwarte. Pytania dotyczyły znajomości używania i występowania zwrotu *jo*. Analiza wyników może przyczynić się do lepszego zrozumienia regionalnych aspektów języka.

Opinia badanych na temat wyrazu *jo*

Ankietowani zostali poproszeni o odpowiedź na pytanie, w jakich konkretnych sytuacjach używają leksemu *jo* (można było wskazać więcej niż jedną odpowiedź) (rys. 3).

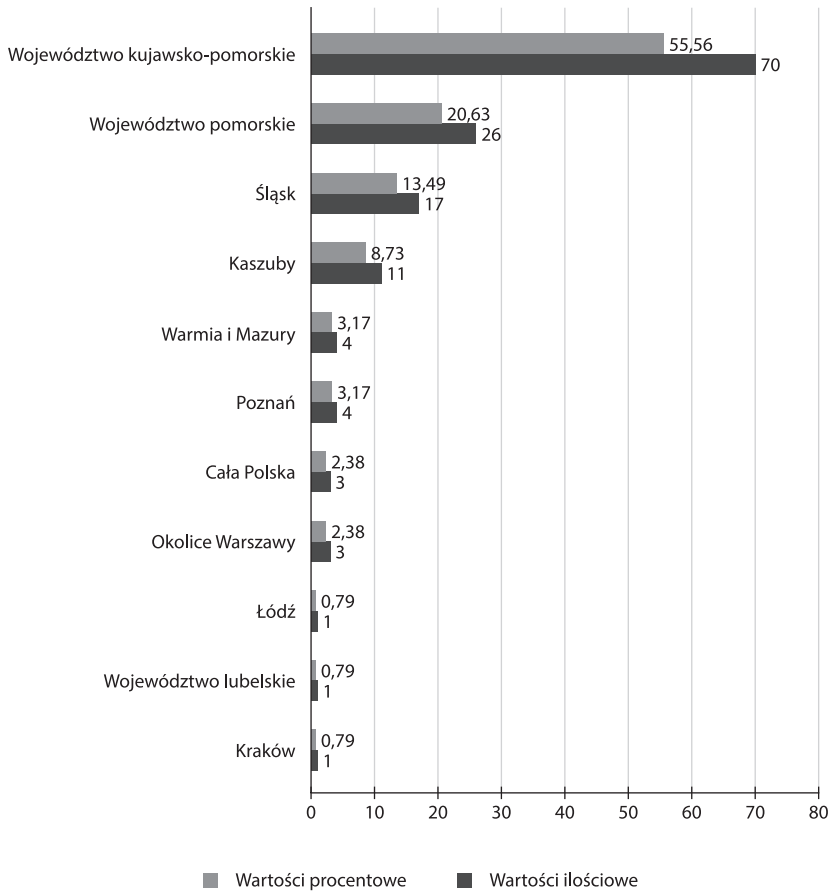
Rysunek 3. Sytuacje, w których ankietowani używają zwrotu *jo*

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Badani najczęściej wskazywali, że zwrotu *jo* używają do wyrażenia zgody (z kimś/z czymś) – 87 (69%) na 126 osób używa tej frazy w tym celu. W sytuacji niedowierzania (*jo? naprawdę tak powiedział?*) *jo* używają 74 osoby (58,7%). Jako wyrażenie podziwu wyraz *jo* jest stosowany przez 67 respondentów (53,2%).

Ankietowani mieli możliwość wpisania również innej odpowiedzi. Respondenci podawali własne propozycje sytuacji, w których używają *jo*. Wśród nich pojawiały się następujące przykłady: podkreślenie ironii: *jo, akurat tak było, już ci wierzę*; okazanie zmęczenia/frustracji/zrezygnowania/pogodzenia się z losem: *ach, jo*; lekceważąca odpowiedź (zbywająca rozmówcę): *jo, jo*. Dziewięć osób nie używa tego słowa, a jedna osoba tego słowa w ogóle nie zna.

Respondenci mieli również wskazać części Polski, w których spotykają się z używaniem przez społeczność terminu *jo*. Wyniki ilustruje poniższy rysunek.

Rysunek 4. Części Polski, w których badani spotykają się z używaniem przez społeczność wyrazu *jo*

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Ankietowani wskazywali najczęściej, że z partykułą *jo* spotykają się w województwie kujawsko-pomorskim (wskazało tak 55,56% badanej społeczności) i w pomorskim (20,63%). Na Śląsku styczność z frazą *jo* miało 13,49% respondentów, a z kolei 8,73% badanych słyszało *jo* w mowie na Kaszubszczyźnie. Warmia i Mazury to rejon, w którym pytane osoby spotykały się z używaniem przez społeczność *jo* jedynie w 3,17%. *Jo* słychać w mowie u społeczności poznańskiej (według 3,17% badanych), ale także i na terenie całej Polski (2,38%) i w okolicach Warszawy (2,38%). Tylko jedna osoba (0,79% ogółu) wskazała, że *jo* słyszy się w Łodzi, inna – w województwie lubelskim i jeszcze inna – w Krakowie.

Respondenci podali, że z *jo* spotkali się nie tylko na terenie województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego, lecz także na Śląsku i Kaszubach. Z ich deklaracji wynika, że *jo* jest przez nich używane przede wszystkim do wyrażania zgody (na przykład w zdaniach: *jo, kupię ci tę książkę; jo, tak mówiła i aż się zdziwiłam; jo, jo, miałam kiedyś taką bluzkę;*

jo, *światny jest ten film*). Badani wykorzystują *jo* również w sytuacji, kiedy nie dają czemuś wiary, na przykład: *jo? naprawdę go okłamała?*; *jo? tyle to już kosztuje?*. Wykorzystują je także do wyrażania podziwu względem kogoś/czegoś lub aprobaty. Przykładami tego mogą być zdania: *jo, podobał mi się ten koncert*; *jo, no ona jest wysoka i ładna*; *jo, no podobają mi się takie imprezy*; *jo, ja się z nią zgadzam, bo wiem, że zawsze ma rację*; *jo, ja mu wierzę*. Ankietowani podali też, że *jo* jest używane, by wyrazić ironię, frustrację czy lekceważenie kogoś.

Podsumowanie

Celami niniejszego artykułu były opis charakterystycznych cech gwary chełmińskiej oraz przedstawienie kontekstów występowania zwrotu *jo* w komunikacji werbalnej wśród mieszkańców ziemi chełmińskiej. W badaniu starano się wskazać świadomość Polaków występowania takiego słowa i ich wiedzy na temat sytuacji, w jakich może być ono stosowane.

Istnieje niewiele prac, które omawiają problematykę gwary chełmińskiej, i nadal uważa się pewną lukę w tym obszarze. Jest to przestrzeń, która czeka na odkrycie oraz pogłębienie analizy językowej wspomnianego regionu. Warto zatem poszerzyć zakres badań nad tym zagadnieniem. Można na przykład przeprowadzić ankietowanie badanej społeczności z podziałem na wiek i przynależność regionalną, co niewątpliwie pozwoliłoby na precyzyjne ustalenie, w jakim regionie analizowane *jo* jest stosowane częściej oraz przez jaką grupę wiekową.

Bibliografia

- Białyński G. (2010), *Opozycja rycerstwa pruskiego na początku XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 3(269), s. 247–280.
- Chrzanowski T., Korzecki M. (1991), *Chełmno*, Chełmno.
- Dzieje ziemi chełmińskiej* (b.r.), <http://www.biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/25ae.pdf> [dostęp: 12.02.2024].
- Goliński W. (2017), *Ziemia chełmińska w XIII wieku*, Ustka.
- Grzeszna-Kozikowska A., Soborska-Zielińska A. (2002), *Chełmno Miastem Zabytków i Zieleni*, Chełmno.
- Gwara*, [hasło w:] Doroszewski W. (red.) (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/gwara.html> [dostęp: 12.02.2024].
- Handke K. (2021), *Socjologia języka*, Warszawa.
- Kocurek D. (2014), *Gwara wyznacznikiem tożsamości regionalnej (na przykładzie gwary śląskiej regionu pszczyńskiego)*, „Cieszyński Almanach Pedagogiczny”, t. 3, s. 45–55.
- Kurek H. (2004–2005), *Gwary dziś*, „Postscriptum”, nr 1–2, s. 227–234.

Mazur G. (1991), *Spacerkiem po Chełmnie*, Chełmno.

Mosakowski J. (2013), *Zmiany w słownictwie mieszkańców powiatu grudziądzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej”, t. LIX, s. 143–163.

Nowakowska-Kempna I. (2023), *Wielość gwar śląskich źródłem bogactwa regionu*, „Poradnik Językowy”, nr 2, s. 20–37.

Urbańczyk S. (1984), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.

Winnica Kurkocin (b.r.), <https://winnicakurkocin.pl> [dostęp: 5.03.2024].

Wronicz J. (2016), *Status gwary w języku polskim*, „Socjolingwistyka”, nr 30, s. 53–60.

Ziemia Chełmińska (2018), Toruński Serwis Turystyczny, <http://www.turystyka.torun.pl/art/320/ziemia-chelminska.html> [dostęp: 20.03.2024].

Ten utwór jest dostępny na [licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe](#).

